

Kelemen Fruzsina

Alexandriai Szent Katalin szereplehetőségei a Debreceni, Érdy- és Érsekújvári kódex legendáiban

A híres és népszerű 4. század eleji szent, Alexandriai Szent Katalin legendája számos változatban öltött formát 10. századi első megjelenését követően.¹ Először még csak a bölcsessel való vitáját, megkínztatását és halálát ismerhették meg az érdeklődő hívek (passio), aztán idővel az előzmény is kialakult a nagy bölcsességű leány történetéhez: a 12. század után a keresztény hitre való megtérése (conversio) és csodálatos születése (nativitas) is ismert lett.² A különböző legendaváltozatok igen eltérőek, olyan korai feldolgozások is léteznek, amelyekben a részek között nincs összefüggés, olybá tűnik, mintha különböző személyekről beszélne a szerző. A szereplők (császár, császárné, bölcs, szülők) megnevezése is eltérhet változatonként.³

Jelen tanulmányban ennek a változatosságnak egy szeletét vizsgálom. A Debreceni és az Érdy-kódex prózai legendája mellett az Érdy-kódexben a legendát közvetlenül megelőző prédikációval és az Érsekújvári kódex verses legendájával,⁴ valamint Temesvári Pelbárt négy Katalin-napi prédikációjával is foglalkozom,⁵ amelyek forrásként szolgálhattak a magyar legendákhoz.⁶ A szövegek tartalmilag és szerkezetileg nagyon hasonlítanak egymáshoz, tartalmazzák a legenda mindhárom részét. Az olvasásuk során felmerült kérdésem az volt, hogy az esetleges különbségek milyen hatással vannak Katalin alakjára, apró módosítások okozhatnak-e változást az ő percepciójában, és ha igen, ennek milyen hatása lehet a befogadókra nézve.

Kelemen Fruzsina (1995) – doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, klmn.fruzsina@gmail.com

¹ Christine Walsh: *The Cult of Saint Katherine of Alexandria in Early Medieval Europe*. Aldershot–Burlington, VT 2007. 23–30.

² Uo. 4.

³ Rajhona Flóra: *Alexandriai Szent Katalin legendája Temesvári Pelbárt feldolgozásában*. http://sermones.elte.hu/?az=312tan_plaus_flora

⁴ A legendákból Toldy Ferenc kiadása alapján fogok idézni (*Alexandriai Szent Katalin verses legendája ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*. Bp. 1855). A könnyebb olvashatóság miatt döntöttem ennek a használatára mellett a Nyelveléktár vagy a Régi Magyar Kódexek kiadásai helyett.

⁵ Köszönöm Gálfi Emőkének a Temesvári Pelbárt szövegének fordításához nyújtott segítségét.

⁶ A legendák forrásairól lásd Uhrin Dorottya: *Szent Katalin és a tükör. = A könyv és olvasója. A 14–16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*. Szerk. Fábán Laura – Lovas Borbála – Haraszti Szabó Péter – Uhrin Dorottya. Bp. 2018. 181–192; Rajhona Flóra: *Egyéniség és kompiláció: Alexandriai Szent Katalin legendájának késő középkori változatai*. = *Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*. Szerk. Maczák Ibolya. Bp. 2014. 9–30; Katona Lajos: *Alexandriai Szent Katalin legendája középkori irodalmunkban*. Bp. 1903; Toldy Ferenc: *Bévezetés = Alexandriai Szent Katalin verses legendája ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*. Kiad. uő. Bp. 1855. III–XXXVIII.

Pelbárt sermói a legenda szempontjából

Temesvári Pelbárt négy prédikációt szentelt Katalinnak *Pomeriumában*,⁷ ezekben lebontva közli a legendát és a vonatkozó csodákat. Katalin alakja az első sermo első divisiójában úgy kerül bevezetésre, hogy ő maga szűz volt, és Krisztus magának csodálatos módon eljegyezte. Ezt követik közvetlenül a legendának a nativitas és conversio részei. Pelbárt azzal a változattal ismertet meg, hogy Costus Alexandria királya, de a feleségével nincs gyermekük, hiába áldoznak az isteneknek. Egy Alphorabius nevű bölcs tanácsára megöntik az igaz Isten képét, ami a feszület alakját veszi fel, neki áldoznak, és a királyné teherbe esik. A születő szépséges leányt felcseperedve alaposan kitanítják, a király viszont haldoklik, és azt hagyja a lányának, hogy férjhez csak olyanhoz menjen, aki a megfeszített Istent imádja, és aki legalább olyan szép, bölcs, gazdag, mint ő maga. Nemsokára a királyné is meghal. Katalin országjárás közben eltéved, találkozik egy remetével, aki faggatja, képet ad neki Máriáról és a gyermek Jézusról, Katalin kétszer is álmot lát a kép szereplőivel, a remete megtéríti, megtanítja a keresztény hitre. Jézus a második álomlátás alkalmával Mária javaslatára menyasszonyának fogadja Katalint. Hazatérve Katalin megtéríti a környezetét, elhagyja korábbi életvitelét, bölcsen és szerényen kormányoz.

Ugyanennek a prédikációnak a harmadik divisója tartalmazza a legenda passio részét mindössze annyi felvezető szöveggel, hogy Katalin minden szent szűz közül kitűnik szenvedésének a dicsősége miatt. Pelbárt Katalin ellenfeleként Maxentius császárt nevezi meg, akinek elejébe járul a keresztények szenvedése miatt. Két szóváltásuk is van, aztán a császár titokban összehívja az ötven szónokot, hogy legyőzzék Katalint. Katalin győzelme után a császár megégeti a megtért filozófusokat, ezután tesz először ajánlatot a lánynak, akit az elutasítás hallatán megkínkoztat és börtönbe zárat. A lány a börtönben megtéríti az őt meglátogató császárnét és Porphyriust, a katonák vezérét. A császár újból hívhatja Katalint, aki ismét elutasítja őt, eközben elkészítik az ominózus kínzókeretet, amelyet Katalin imájára szétzúz egy angyal. Kiderül a császárné kereszténysége, a császár kivégezteti, majd Porphyriust és a katonáit is. A császár újabb ajánlatot tesz Katalinnak, ismételten visszautasítják, ekkor elrendeli a lefejezést. Utolsó imájával Katalin azt kéri, hogy meghallgattassanak azok, akik az ő nevében imádkoznak. Miután lefejezték, testéből vér helyett tej folyik ki, majd az angyalok elviszik a testét a Sinai-hegyhez, és ott eltemetik.

A bölccsekkel való vita leírásakor utal arra Pelbárt, hogy egy másik sermójában fejt ki részletesebben a vitában elhangzottakat, a legendában mindössze annyit mond, hogy a bölccsek szerint lehetetlen, hogy Isten szenvedő ember legyen, Katalin viszont olyan okosan tárgyalt, hogy mind megcáfolta őket.

A második sermo teljesen Katalin dicséretére épül: Jézus szeretetének adományairól, a Máriával való hasonlatosságáról és az érdemeiért elnyert égi koronáról beszélve építi fel a beszédét. Az első divisióban vannak összefüggőbb utalások a legendára: főleg a Krisztussal való csodálatos eljegyzésre, amikor Krisztus megjeleníti neki az ő szerelméért való eljövendő mártíromságát, illetve az angyali jelenésre a bölccsekkel való disputálás előtt, aki felfedi Katalinnak a vita kimenetelét, a bölccsek megtérítését, leendő mártíriumukat.

A harmadik sermo első divisiójában az angyalokkal való hasonlatosság kapcsán felidéz, hogy Katalin legendájában milyen módokon jelenik meg az angyal: Krisztus kíséretének

⁷ Pelbartus de Themeswar: *Sermo XCIX–CII.* = Uő: *Sermones Pomerii de sanctis II. [Pars aestivalis]*. Augsburg 1502. (RMK III. 104.)

tagjaként, üzenetet közvetítve, galamb képében Katalint táplálva, Katalin sebeit ápolva, a kezeket eltörve, a testet elszállítva. A második *divisio* az éleselméjűségről szól, és itt fejt ki bőven a filozófusokkal való vitát. A szónokok négy pont mentén kezdik el a cáfolatukat (a világ teremtése, az igaz Isten egysége, a három személy Istenben, illetve az isteni megtestesülés és szenvedés), Katalin pedig ezekre felel meg egyenként. A vita lezárását követően Pelbárt utal a további történésekre. A beszéd harmadik *divisio*jában egy csodát idéz fel az angol király fiának tanítójáról, aki nagy tisztelője volt Katalinnak, és hozzá imádkozott, mikor a neveltje vízbe esett.

Az utolsó prédikációnak a harmadik *divisio*jában Krisztus adományairól beszélve summázza a legenda főbb pontjait, nagyrészt itt is azokat az eseményeket emeli ki, mint korábban az angyal megjelenéseinek a felsorolásakor. Legutoljára Katalinnak a közbenjáróságért való kéréséről emlékezik meg, ennek kapcsán még négy különálló esetet ismertet a szent tiszteletéről, segítségül hívásáról: egy rossz életű kanonok, egy prostituált, egy magyar minorita szerzetes és Sabinus milánói püspök történetét idézi fel.

Pelbárt mind a négy prédikációjának textusa egy asszony alakját idézi meg, a második és a harmadik esetben a megfelelő bibliai könyv is hozzájárul ehhez: „Íme, a király kívánja szépségedet. Hiszen ő a te urad.” (Zsolt 45,12)⁸ „A király megkedvelte [őt], jobban, mint a többi asszonyt, [...] királyi koronát tett a fejére.” (Eszt 2,17) „Nincs hozzá hasonló asszony a föld egyik szélétől a másikig, akinek arca ilyen szép és ilyen okosan tud beszélni.” (Judit 11,21) „Sok nő gyűjtött már vagyont, de te túltettél valamennyin!” (Péld 31,29) Az első két textus a megidézett asszonynak a királlyal való viszonyát írja le, ezek alapján Katalin alakja elsősorban a Krisztussal való eljegyzése és misztikus házassága szempontjából jelentős. Pelbárt legendájából a vita tárgyalása, mint láttuk, ki is marad, későbbre halasztja azt. A harmadik prédikációban, amelynek textusában az okos beszéd is megjelenik, végre tárgyalja a disputálást, de ez mindössze az egyik *divisio*nak a tárgya – korántsem olyan fontos tehát, mint a mennyei jegyesség. A legutolsó prédikációban a csodák tárgyalásakor utolsóként Sabinus püspökről van szó, akinek megjelenve Katalin magáról Krisztus jegyeseként beszél. A Krisztussal való csodás jegyesség állandó visszatérő elem a *divisio*k és *subdivisio*k tárgyalásakor, és mintha keretbe is foglalná a Katalinról szóló beszédet.

A legendák befogadóirol

Pelbárt szélesebb közönség számára elérhető nyomtatott szövegével szemben a kódexek és bennük a legendák egy meghatározott közösségnek íródtak. A Debreceni kódex 1519-ben vagy valamivel utána készült, feltehetőleg klarisszák számára, bár a kódexet alkotó szövegek fordítója valószínűleg egy ferences szerzetes volt. A legendát a kódex negyedik részének tekintett, 491-től 557-ig terjedő oldalak tartalmazzák. Ennek terjedelmével szemben a kódex első felében levő legendás rész szövegei pároldalasként csupán. Kapcsolatba hozható ezzel, hogy a kódex második részének a címette egy Katalin nevű apáca, ezenkívül a kódex utolsó oldalain fellelhető egy Katalinhoz szóló imádság.⁹

⁸ A textusokat itt a Káldi-Neovulgáta szerint közlöm. Pelbártnál az első textus a 44. zsolttár részeként jelenik meg, mivel az új fordítások és a Vulgata zsolttárszámozása eltérnek egymástól.

⁹ Madas Edit – Reményi Andrea: *Bevezetés = Debreceni kódex 1519*. Kiad. Abaffy Csilla – Reményi Andrea. Bp. 1997. (Régi Magyar Kódexek, 21). 10.

A kódex legendája nagyrészt átveszi Pelbárt első sermójából a nativitas, conversio és passio történetét, ezt azonban végig különböző kiszólásokkal, megjegyzésekkel fűszerezi. Ezek egy része a szerkezettel kapcsolatos, az elbeszélés tempóját gyorsítaná, előre- vagy visszaul. ¹⁰ Egy másik típusú narrátori jelenlét a rácsodálkozás, amellyel a befogadói tekintetet irányítja, itt gyakran indulatszóval kezd. ¹¹ Van, ahol a forráshasználatra utal. ¹² Bizonyos helyeken magyaráz: a felcseperedő Katalin bölcsességének tárgyalása után először egy antifónát közöl latinul, majd lefordítja azt, ¹³ a conversio és passio összekötésénél a mártír szó jelentését és eredetét boncolgatja; ¹⁴ segít időben elhelyezni befogadójának a történeteket. ¹⁵ Egyes helyeken Katalin különlegességét hangsúlyozza. ¹⁶ A magyarázatokon túl különösen azok a kiszólások és megjegyzések erősítik az apácaközösséghez való szólást, amelyek a szerzetesi és a keresztény életre utalnak, a világi életéről való lemondásról szólnak, ¹⁷ vagy amelyek női viselkedéseket írnak le hol bíráló, hol előíró céllal. ¹⁸

¹⁰ „És minekelette megmagyaráznók az ő kén avagy mártíromságnak szenvedését, annakelette lássok meg miképpen adaték úristentől, és miképpen szileték ez velágra.” (Toldy Ferenc: *i. m.* 203.) „No imáran hagyok el ez kerálné aszszont, mert ám megadta öneki az megfeszent Jézus, a mit kívánt ötele.” (Uo. 209.) „[V]ígéztetek életének else risze”; „kezdetik szent Katerina asszonnak életének másod része.” (Uo. 212.) „[M]iképpen idefel meghallád, hogy országát nagy békeséggel és nagy belcsen bírnája atyjának halálának utána.” (Uo. 232.)

¹¹ „Íme miképpen cselekedik az úristennek malasztja ez pogán belcsbe ez egy szízeánnak teremtésére” (Uo. 206.) „Íme nagy csodálatos dolog: az szíp aranyas bársonért hát mezítelen uronknak fészilete; a szíp aranyas koronáért hát tiviskoronája fejébe; kerális istápért hát az vasszegek vannak kezeibe! Ime, ajtatos lélek! miképpen cselekedik az úristen, nem úgyan miképpen az emberi akarat akarnája.” (Uo. 207.) „Oh mely nagy keserőségbé marada ez gyengeséges szűz, ki mondhatja meg?”; „Ó ajtatos lélek, láss imáran itt sirást, ohajtást és fohászokodást” (Uo. 214.) „Oh mindenható isten! íme az felséges kerályné leányának ő szentséges alázatossága, ez szent szíz hogy megaláza őmagát.” (Uo. 226.) „Oh imáran, ajtatos lélek, gondolhatod minemű nagy keserőségbé maradott legyen ez gyengeséges szűz az ő kegyesétől” (Uo. 229.)

¹² „Úgy olvastatik öröla néminemő írásokba, kit Pelbárt atyánk szedegetett az ő prédikációjában” (Uo. 203.) „[M]ert anyja es igen vén vala, és miképpen olvastatik ugyanazon írásban, kit Pelbárt atyánk szedegetett” (Uo. 214.) „Így olvassok az ő legendájába, hogy imáran megmaradott volna az ő atyjátul és anyjátul” (Uo. 232.)

¹³ Uo. 212.

¹⁴ Uo. 231. Ennek kapcsán jegyzi meg Rajhona Flóra, hogy itt egy törés van a narrációban, illetve hogy sok helyen nem annyira Pelbárt, mint inkább Laskai Osvát hatása érződik. (Rajhona Flóra: *Alexandriai Szent Katalin legendája Temesvári Pelbárt feldolgozásában*. http://sermones.elte.hu/?az=312tan_plaus_flora)

¹⁵ „[É]s imáran, oh ajtatos lélek, ha meg akarod tudnod hogy hány esztendeje vagyon hogy szent Katerinát megölték, és mártíromságot szenvedt, rivídeden reá feleltetik, hogy ezer két száz és kelenc esztendeje vagyon, hogy öt megölték.” (Uo. 233.)

¹⁶ „[K]inél tőbbet soha nem olvasok írásba, hogy kit meggyéréztet volna uronk Jézus, hannem csak ez szent Katerinát” (Uo. 206.) „[D]icseséges szent Katerinának az ő mártíromságáról vigyek elé ez írásban hogy ez dicseséges szent Katerina minden szent szűzeknek ő seregekbe finesben finlik az ő kénszenvedésében. (Uo. 230.)

¹⁷ „[U]ristennek malasztja valljon mit tiszén az keresztényekkel, kik atyjokat anyjokat és jószágokat elhagyják, kiki mind tekénsen kilenkilen szerzetesekre” (Uo. 208.) „Azért no, o ajtatos keresztények, ha ez pogánoknak meghallgatta az mindenható úristen kéreméseket: minével inkább az hív keresztényeknek! sét mondom azoknak, kik úr Jézusért elhatták ez velági jószágokat, miért őmagá mondotta: »Bizon mondom teneknek, hogy kik elhattatok mindeneket, száz annét visztek helette.« Ismeg úgy mondott: „Bizon bizon mondom tinektek, en édes szolgáló leányim, valamit kértek en nevembe en mennyei atyámtúl, mind megadja tinektek.” (Uo. 209–210.) „Ezen esmered meg az jó szerzetest, hogy ha gyakorta találod ötet imádkozván az ő cellájába.” (Uo. 217.) „[D]jemaga mind kazdagságát, szépségét, szabad akaratját megtagadá és megutálá az áldott Jézusért” (Uo. 253–254.)

¹⁸ „Íme nagy nemes tanóság az szűzeknek, hogy szolgáljanak az vén asszonyoknak, és meg ne utálják őket az ő vénségekben: mert íme példa az ifeu leányoknak ez nemes szíz Katerina” (Uo. 215.) „[K]ezd őtet nagy erőnyesen kilenbel-kilenbel imádkozni és beszéddel fogdosni, miképpen igen megszokák némely nemes leányok ezt tenni confessoroknak.” (Uo. 217.) „[K]i, maga egyéb heuságokat tehet vala, miképpen mastan es szoktanak tenni az nemes asszonyok és leányok, jelesől kik kazdagok és magokkal szabadok” (Uo. 233–234.) „Ó ti mind házások, oh ezvegyek, oh lejányok és szűzek, nemesek és nemtelenek! vigyétek igen jól eszetekbe ez tizennyolc esztendei szűznek ő viaskodását, diadalmát és vítéségét” (Uo. 253.) „[K]it mastani időben nem tennének ez velági szűzek” (Uo. 254.)

Az Érdy-kódex a Karthauzi Névtelennek nevezett szerzetes munkája, 1526-ban készült, az előszó programja szerint a latinul nem tudó szerzetesek és apácák számára kívánt kegyes olvasmányokat biztosítani a reformációval szembehelyezkedve.¹⁹ A *Dicsőséges szűz szent Katerina Asszonyinak kegyes ünnepéről* írt prédikáció²⁰ és legenda az utolsó oldalakon helyezkedik el ebben a kompozícióban, az egyházi év ünnepeinek megfelelően. A prédikáció alapvetően Pelbárt második sermójának a fordítása: követi őt a textusban, a divisiókban és azok tárgyalásában. A harmadik divisióban viszont, mikor arról beszél, hogy milyen erények koronáival ékesítettik Katalin a mennyországban, felhossa Katalin bölcsességét, és ennek kapcsán Pelbárt harmadik prédikációjából lefordítja az ötven bölccsel való vitát. A prédikáció után következő legenda szintén Pelbártot fordítja, viszont fejezetekre osztja a történetet. Az első fejezetben a születésről olvashatunk, a másodikban következik a megtérés, viszont itt hiányzik két lap a kódexből, ezért nem követhetjük Krisztus második megjelenését,²¹ a passio elejét és a bölcsekkel való vitát (amely a harmadik fejezetet alkothatta), ott kapcsolódunk be a negyedik fejezetbe, mikor a bölcsek már mártírhaltak, és mikor a császár először tesz ajánlatot Katalinnak. Az ötödik fejezet csodákat tartalmaz: Pelbárt második prédikációjából az angol királyfi tanítójáról, illetve a negyedikből a rossz életű kanonokról, a rossz hírű nőről és a Sabinus püspökről szóló csodákat fordítja le.

A verses legenda az Érsekújvári kódex részét képezi, amely 1529 és 1531 között készült a domonkos rendi apácák Nyulak szigetén levő kolostorában.²² A legenda 117 kisebb fejezetre tagolódik, ezeknek a címe többnyire az adott fejezetben megjelenő személyek közötti interakcióra utal, ebből adódóan meglehetősen párbeszédessé jelleget a mű, a szereplők gondolatait, cselekedeteit általában a direkt megszólalásaik révén érzékelteti. A nagyobb szerkezetet tekintve megegyezik a pelbárti legendával, a különbségek elsősorban abból adódnak, hogy a szereplők hosszabban beszélgetnek egymással, és ezekben a párbeszédekben az érvek bővebb kifejtésére van lehetőség, esetenként más auktoritások idézésével. Bővebb emiatt a remete tanítása, szerkezetileg pedig eltérő a vita leírása mind a legendához, mind a harmadik prédikációban megjelenített négy ponthoz képest (habár a négy érv mindegyike megjelenik a vitában), a kerék megalkotása körül pedig van egy ráadás kérés és kínzási parancs a császár részéről. Ezt leszámítva viszont az események, szereplők azonosan jelennek meg.

Szűz mártír – összetett karakter

Katalin története az egyik legrészletesebb és legkidolgozottabb a szűz mártírok történetei közül, emellett pedig fokozottan kivételes és szokatlan helyzetű a legenda hőse. Nő létére magas státusa van, hiszen önálló királynő, aki ráadásul még kiváló nevelést is kapott, kiterjedt műveltséggel és bölcsességgel rendelkezik. Emiatt a legenda különböző társadalmi rétegek számára is mondanivalóval bír. Királynői pozíciójából adódóan megszólítja a nemességet, a tanultsága

¹⁹ Madas Edit: *Érdy-kódex*. <http://nyelvmlekek.oszk.hu/ism/erdykodex>

²⁰ *Nyelvemléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok V.* Kiad. Volf György. Bp. 1876. 505–519.

²¹ Rajhona Flóra jelentést tulajdonít annak, hogy pont ez a két lap hiányzik. Lásd Rajhona Flóra: *Alexandriai Szent Katalin legendája Temesvári Pelbárt feldolgozásában*. http://sermones.elte.hu/?az=312tan_plaus_flora

²² Darvas Anikó: *Érsekújvári kódex*. http://nyelvmlekek.oszk.hu/adatlap/ersekujvari_kodex

révén a papságot és az egyetemi embereket, Krisztus menyasszonyaként a közemberek kegyességéhez, szüzességé által a vallásos nőkhöz áll közel.²³

A Katalinhoz való viszony alakította a tisztelet milyenségét vagy az irodalmi megjelenését. Ahogyan az eredeti passió is kibővült idővel a születés és a megtérés történetének különböző változataival, kiszolgáló a kor igényeit, úgy ezeknek a teljes legendává való összekapcsolt formája is különféle alakulásokon ment keresztül. A változások ezenkívül a fordítások, de még a másolások során is előfordulhattak – hiszen ezek a munkák nem automatizmusok voltak, nyomot hagyott rajtuk a velük munkálkodó személyisége, gondolatvilága. Éppen ezért látszólag ugyanaz a történet előfordulásától függően egyaránt lehetett a hatalom szólama, amely egyféle propagandaként működött, vagy amelyik az uralkodó egyházi felfogást képviselte például a férfi-női szerepek kapcsán, illetve lehetett ettől eltérően olyan is, amely a hatalommal szemben például a női szólamra, a női megszólalhatóságra helyezte a hangsúlyt.²⁴

A legendák és prédikációk olvasása során arra voltam kíváncsi, hogy Katalin mennyire érvényesül nőként, uralkodóként, tudósként és keresztényként. Elsősorban a szexualitás és az intellektualitás megjelenítése mentén közelíték ezekhez a szövegekhez, mivel a szűz mártírok legendáinak a körében, amely szentek csoportjába Katalin is tartozik, ez a két téma kerül különösen hangsúlyos szerepbe. Általánosságban ezek a legendák a következő cselekménypontok mentén épülnek fel: a nemes születésű szent elutasítja a pogány áldozást, vitázik az ellenféllel, megerősíti a kereszténység alapvető hitelveit, bálványokat pusztít, csodát tesz, megkínkoztatik. Ezekben a történetekben a férfiak (császár, prefektus, bíró – gyakran egybeesnek az apa, az udvarló vagy az udvarló apjának a szerepével) tipikusan üldözők és lehetséges erőszaktevők, míg a nőkről pozitív képet kapunk, még kívülállóként is együttérzőek.²⁵

A test birtokbavétele: szépség és szüzesség

Mivel az ellenséges férfival való szembekerülés a legenda harmadik részében történik, így főként ott kiélezett a szexualitás problémája, mikor a császár többször is a feleségének akarja Katalint, aki mindannyiszor ellenáll. Ugyanakkor ezt megalapozza a nativitasban az Isten megjelenített szépségéről való felvetés, a conversióban az igazi szépségről való álom, valamint a szüzesség tematizálódása.

Katalin megszületésekor már nyilvánvaló, hogy nagyon szép,²⁶ majd az apja kiköti a testamentumában, hogy feltétlenül csak olyanhoz menjen hozzá, aki szépségben is eléri a lány szintjét (mint ahogy gazdagságban és bölcsességben is).²⁷ A születése előtt viszont az igaz Isten

²³ Katherine J. Lewis: *Catherine of Alexandria. = Woman and Gender in Medieval Europe: An Encyclopedia*. Szerk. Margaret Schaus. New York–London 2006. 115–116.

²⁴ Az azonos forrású fordítások egymáshoz viszonyított elemi különbségeiről lásd Tara Foster: *Clemence of Barking: reshaping the legend of Saint Catherine of Alexandria*. Women's Writing XII(2005). 1. szám. 13–28; Karen Ann Winstead: *Virgin Martyrs. Legends of Sainthood in Late Medieval England*. Ithaca–London 1997. 15.

²⁵ Karen Ann Winstead: *i. m.* 6.

²⁶ Debreceni: „szüle egy igen nagy-szép leán gyermeket, kinek ő szépségén minden népek csodálkoznak vala”; „született volna öneki igen szép leánya, legottan oda folyamék, és meglátá őtet, kit meglátván ez kerály, nagyon vígada” (Toldy Ferenc: *i. m.* 210). Érdy: „egy igen szépségő leánmagzatot szile” (Uo. 261). Érsekújvári: „Nagy szépségő leját szüle” (Uo. 24). „Kezde testben öregedni, Jó erkölcsben nevelkedni, Nagy szépséggel ékesülni” (Uo. 29).

²⁷ Debreceni: „és olyan szép legyen testébe mint igaz te” (Uo. 213). Érdy: „házaságra egyebhöz senkihöz nem menne, hanem ki olyan nagy nemből volna, olyan kazdag, olyan szép, olyan bölcs, mint ómaga” (Uo. 262). „Hát soha ne menj egyébbhez Hanem ilyen széphez” (Uo. 34).

képének megöntésekor történik az, hogy a keresztet meglátva a király el akarja törni a képet. Az Érdy-kódex legendája híven követi Pelbártot, és csak ennyit közvetít, a Debreceni kódexben viszont részletesebb ez a jelenet: Costus egy igen szép képet vár, a keresztre feszített Krisztus láttán azonban az első reakciója az utálkozás, és el akarja pusztítani, újra akarja öntetni a képet.²⁸ Erőteljes az ellentét a földi szépség és az igazi szépség között, amelyet a pogány király itt nem képes látni. A verses legenda sem emeli ki ilyen erősen a képöntésnek ezt az esztétikai vonzatát, csak annyit közöl a történet, hogy nem a király elvárása szerint történt az aranyöntés, és megrémülnek a keresztre feszített Jézus láttán.²⁹

A conversióban a remetével való beszélgetés és az álomlátás során merül fel a szépség témája. A remete megint Katalint a kevélysége miatt, mikor beszámol arról, hogy magához hasonló szép férjet kell keresnie az apja végrendelete szerint, itt újból tematizálódik a földi–égi szépség ellentéte. A prózai legendákban a remete rászól Katalinra, hogy fölösleges a mulandó értékekről beszélnie, majd lefesti neki az igazi értékeket képviselő Krisztust. A verses legendában viszont expliciten szembeállítja Katalin szépségét Krisztus szépségével, amihez mérve a lányé csúnyasággá változik.³⁰ Később az álomlátás során ez kiegészül, mikor a prózai legendákban a gyermek Jézus elutasítja a lányt a csúnyaságára, szeplősségére, mosdatlanságára hivatkozva.³¹ A verses legendában, mivel a remete korábban elvégezte a szembeállítást, a gyermek Jézus csak annyit mond, hogy a legkisebb szolgálója is szebb, dicsőbb, bölcsebb, nemesebb Katalinnál, azt nem közli, hogy mennyire csúnyának látja őt.³²

A szüzesség kérdése is elsőként a remetével való interakció kapcsán merül fel a történet szintjén, mikor a remete rákérdez arra, hogy mi az oka Katalin hajadonságának. Egyébként már a bevezető szavakban így nevezi meg a címszereplőt mindhárom legenda narrátora.³³ A conversiótól kezdve aztán esetenként így utalnak Katalinra a szövegek. Az Érdy-kódexben a leggyakoribb megnevezési forma a „sziz leán Katerina” a conversióban, a „sziz szent Katerina asszon” pedig a passio fennmaradt részében.

Van egy jelentős különbség a remete faggatózására válaszoló Katalin feleletében a Pelbártot követő két prózai legenda és a verses legenda között. Mikor a remete megkérdi, hogy miért nincs férjnél, Katalin mindegyik szövegben az apja végső kívánságára hivatkozik. A verses

²⁸ Debreceni: „monda az kerál, hogy igen nagy-szép felséges kerálnak képe lenne, aranyas bársonba, aranyas koronába, és hogy kezébe volna királi istáp. Ez meglevén, megolvasták az aranyat, és megették az istennek képét.” „[H]át íme az arany bársonos kerálnak ő képpe változott avagy ettetett mi uronk Jézusnak feszületének ő képére.” „Íme nagy csodálatos dolog: az szíp aranyas bársonért hát mezítelen uronknak feszillete; a szíp aranyas koronáért hát tiviskoronája fejébe; keráli istápért hát az vaszegek vannak kezeibe!” „No imár ezt látván az kerál, hogy ilyen útálatos képet ettetennek volna, igen megiszonyodék” (Uo. 206–207).

²⁹ Érsekújvári: „Az kép ötet nem keveté, Mert nem lön bálvány szabásu”; „Rajta az nép csodálkodék, Félelem öket ieszté.” (Uo. 21.)

³⁰ Debreceni: „ez kerálnak ő fia: oly igen nagy-szép, hogy [...] [e] nap, és az hód és mindenek velágot miá csodálkoznak az ő szépségén.” (Uo. 220.) Érdy: „kinek szépségét nap, hold es minden teremött állat csodálja” (Uo. 265). Érsekújvári: „Mert ez rajtat való szépség Ahoz képest nagy szörnyűség.” (Uo. 51.)

³¹ Debreceni: „az mi szolgáló leáninknak es szebb leáni vannak ennél. És, miképpen láthatom en ezt? látd-e mely igen rút és szemő? lám csak orcáját sim mosdotta meg; és látd-e mely nagy sok szeple vagyon az ő orcáján?” (Uo. 225.) Érdy: „az mi utánnunk járó sziz leányok-és sokkal szebbek ennél, es miképpen nézheti ez az en színemet, ha látod mel szernyű es meg sem mosdott?” (Uo. 266.)

³² Érsekújvári: „Ennel bölcsebb s naggyal ékösb, naggyal dicsőbb s naggyal nemes.” (Uo. 57.)

³³ Debreceni: „ez egy szizleánnak teremtésére, kit úristennek fia magának választotta vala györés jegyesel” (Uo. 206). Érdy: „sziz leán szent Katerina asszonnak emlékozeter lássok meg” (Uo. 259). Érsekújvári: „Ez ő nemes jegyősének Katerina nevő sziznek” (Uo. 4).

legendában azonban ez kibővül azzal, hogy amúgy nem áll szándékában férjhez menni, mert úgy olvasta, hogy a szüzesség a legnagyobb erény.³⁴ Mikor tehát a remete bemutatja Jézust mint egy hatalmas királynak a legszebb, legbölcsebb, leggazdagabb, legnemesebb fiát, aki nem mellesleg olyan jegyest kíván magának, aki szűz, a prózai legendák esetében kielégít egy régóta vágyott, de be nem teljesített igényt. A verses legenda Katalinjának azonban mintegy kompromisszumot kínál a szüzesség és az elvárt szerepnek való megfelelés között.³⁵ Pelbártnál és az őt követő Debreceni kódexben a második álomlátást követően Katalin hazatér, feltételezhetően a Pelbárthoz hű Érdy-kódexben is ez történik. A verses legendában viszont még visszatér a remetéhez, aki megnyugtatja Katalint, hogy a földi menyegzővel szemben a lelki menyegzőben megmarad a szüzesség.³⁶

Ebben a felkínált kompromisszumban fellelhetjük a szüzességhez való hozzáállás alakulását. A Katalin eredeti elképzelése szerinti szüzességben a szűz nő szembe megy a társadalmi renddel, hiszen kiter a férfi kontrollja alól akár úgy is, hogy maga is férfissá válik az elhivatottsága miatt. Ez a szüzességfelfogás azt is magában foglalhatja, hogy maguk a nemi különbségek is megszűnnek, mivel az emberek kivonódnak a szexuális ökológiából.³⁷ A férfisság-nemtelenség nézőpontja a 12. századra módosul (vagyis akkorra, amikor megjelennek Katalin passiójának az előtörténetei): a szüzesség tartalma újraszexualizálódik azáltal, hogy egyre gyakoribb toposzá válik a Krisztussal való misztikus házasság, ez pedig ahhoz vezet, hogy nem azért érdemes a szüzek élete, mert olyanokká váltak, mint a férfiak, hanem azért, mert a lehető legjobb vőlegényt választották maguknak.³⁸ A prózai legendákban tehát egyértelműen a legjobb vőlegény opció merül fel, és végül a verses legenda is ebbe az irányba billen el, de eredetileg Katalin ott azt az álláspontot képviseli, hogy a szüzesség önmagában a lehető legjobb állapot.

Mindenesetre a hit dolgaira a remete tanítja meg Katalint. Ez a tanítás pedig a jegyesség kapcsán merül fel, ez kelti fel kimondottan Katalin érdeklődését. Korábban is észreveszi természetesen, hogy a remete cellájának a falán feszület található, ugyanazt az Istent imádják tehát, ez azonban még nem elég a valódi kíváncsiságához. A prózai legendákban, mikor a remete először beszél a hitéről, megemlíti a világ teremtését, a bűnesetet, az isteni megtestesülést és a megváltást, Katalin ezt még nem érti, hiszen pogány. A Debreceni kódex legendájában még jobban látszik, hogy mi az, ami valóban felkelti Katalin érdeklődését, szemben azzal, ami nem, hiszen kikacagja az öreget annak első hitvallásakor: „simit nem gondola mind ezekkel miképpen pogán, hannem csak megmeveté mind ezeket, kiket monda ez vén öneki.”³⁹

A mennyei jegyes említésén keresztül történő térítés, hitbe való bevonódás nemcsak Katalinnál hatásos, de a Debreceni kódex legendájának olvasóit is ez határozza meg elsősorban.

³⁴ „Ne gondolj semmit mind ebből, Jó atyám, nekem csak az akaratom, Hogy szüzességemet holtig tartsam: mert ha bölcsekre tekintenk És irást elénkbe veszenk, Az bölcsek mind úgy beszélnek, Csak szüzességet dicsérnek, S kiknek írásokat tudom, S akaratjokat jól látom. De igaz bölcs en nem volnék, Ha szavok szerint nem élnék.” (Uo. 48.)

³⁵ A remete korábbi kérdései: „És okát te es adnád, Mit búdosol ez pusztában, Hogy nem lakozol házadban; Mert szüzesség az kevánná, Hogy erdőben ne ballagnál.” (Uo. 45.) „Mind így legyen az mint mondot Emmit téssz, még se te dolgoz, Mert az illet férfiat. No adjad ennek okát: Mi oka, hogy férhez nem mégy, Ki jobban látna ezekhez?” (Uo. 46.)

³⁶ „Ez világi menyegzőkben Nem lakoznak szüzességben, De az lelki menyegzőkben Megmaradnak szüzességben: Azért ma méltán örülhetsz, Kiről okot ilyet vehetsz, Mert jegyessed nem halandó, De örekké lakozandó; Nem földi az te jegyessed, De mennyei, mert istened” (Uo. 70.)

³⁷ Sarah Salih – Anke Bernau – Ruth Evans: *Introduction: Virginites and Virginity Studies. = Medieval Virginites*. Szerk. uók. Toronto–Buffalo 2003. 2; Sarah Salih: *Versions of Virginity in Late Medieval England*. Cambridge 2001. 1.

³⁸ Sarah Salih: *i. m.* 10, 17.

³⁹ Toldy Ferenc: *i. m.* 219.

A narrátori kiszólások kétszer is felhívják a figyelmet arra, hogy egyedül Katalin az, akiről azt olvassuk, hogy „meggyérzett volna uronk Jézus”,⁴⁰ „uronk Jézusnak győrés jegyese volt volna”.⁴¹ Katalinnak az álomlátások utáni szomorúságát a nőknek a jegyesük után való vágyakozásával hozza párhuzamba: „ajtatos lélek, gondolhatod minemű nagy kesereségbe maradt legyen ez gyengeséges szűz az ő kegyesétől: no bátor ne volt volna uronk Jézus ez jegyes, bátor volt volna csak ez széles velágnak ő kerályának ő fia, még es nagy mondhatatlan kesereséggel vált volna őtele”.⁴² Egyszer az olvasót is az isteni szerelem irányából szólítja meg, mintegy megidézve a Krisztus-Katalin közötti viszonyt: „ajtatos lélek, ki imáran akarsz istennek kedvesse lenni”.⁴³

A császár előtt ismét előkerül a szépség, illetve a szüzességet kiegészítve-felülírva a misztikus jegyesség témája. A mártírnarratívákban természetesen a szent szenvedése kerül előtérbe, a férfi és női mártírok között viszont jellemzően az a különbség, hogy a nőket megalázzák a nemi szerepükben, gondoljunk itt a lemeztelenítésre, a bordélyba vitetésre, a mellék levágására.⁴⁴ Katalinnál azonban a nőiessége alárendelt szerepbe kerül az intelligenciájához és ékesszólásához képest, és a legendáiban ezért kímélik meg őt a szexuálisan megalázó kínzásoktól (ezzel szemben az általa megtérített császárnénak a lefejezése előtt levágják a melleit).⁴⁵ Valóban: a vizsgált szövegekben Katalin és a császár beszélgetnek, vitáznak egymással, és amíg a bölcseket le nem győzi, a császár nem fenyegeti kínzással Katalint, de nem is tesz neki házassági ajánlatot. Miután a császár rájön, hogy bármennyire is szeretné, nem arathat intellektuális győzelmet, csak ekkor következik a kínzással való fenyegetőzés, a kínzás (verés), illetve a feleségül kérés. A kínzás és a házasság egymás mellett szerepeltetése azt erősíti, hogy ezek a szexuális dominancia két eltérő oldalát mutatják be. Mindenesetre Pelbártnál és a prózai legendákban a megjelenített kínzások nem fókuszálnak aprólékosan a testre, mindössze csak annyit mondanak, hogy megverték skorpiókkal (Pelbártnál), vas ostorokkal (a prózai legendákban), és börtönbe vetették. A Debreceni kódex legendájában viszont a császár „parancsolá, hogy ötet mezejtelen vas ostorokkal igen vernéjek”,⁴⁶ itt tehát megtörténik a lemeztelenítés, a nemi szerepben való megalázás – Katalinhoz tehát ilyen szempontból kiemelten nőként viszonyul a legenda lejegyzője. A verses legendában a test győtrésének láttatása erőteljesebb mind a császár parancsában, mind pedig a narrátor leírásában, mindazonáltal nem fókuszál a leírás kimondottan a női testre mint olyanra.⁴⁷

A császárral való interakciókban a szépség kapcsán ismét az igazi-mulandó szépség közötti ellentét kerül megjelenítésre, illetve szintén fontos a Krisztussal való jegyességen keresztüli hitreprezentáció. A Debreceni és az Érsekújvári kódexben a császár mindvégig ámuldozik a

⁴⁰ Uo. 206.

⁴¹ Uo. 216.

⁴² Uo. 229.

⁴³ Uo. 231.

⁴⁴ Uhrin Dorottya: *Szüzesség – szenvedés – szexualitás. A vértanú szűzek kultuszának elterjedése = Magister historiae II.* Szerk. Farkas Csaba – Lados Tamás – Ribi András – Uhrin Dorottya. Bp. 2016. 170.

⁴⁵ Kirsten Wolf: *The severed breast. A topos in the legends of female virgin martyr saints.* Arkiv för nordisk filologi CII(1997). 102.

⁴⁶ Toldy Ferenc: *i. m.* 245.

⁴⁷ „»Nosza azért ezt vegyétek, És ti szolgálaim, ezt győtörjétek, És igen szörnyen ezt verjétek, És gerebennel szaggassátok Ő testét, és ötet nagy erőssen tartásatok.« És így az szízet elragadák, És vervén oly igen kénzák, Hogy ő vére mind elárrada, És testében ép nem marada” (Uo. 150).

lány szépségén,⁴⁸ a sok kínzás és kivégzés után is elsősorban a szépsége miatt akarja magának feleségül. Katalin viszont ezt úgy utasítja el, hogy magára visszatérően Krisztus jegyeseként utal,⁴⁹ lényegében tehát sem a testamentumot hagyó apja, sem a férje után kérdező remete, sem ő maga nem lép ki a magát valamilyen jegyes vagy férj viszonylatában meghatározók sorából. Az Érdy-kódex esetében inkább a legendát megelőző prédikációban hangsúlyosabb Katalinnak a Krisztussal való jegyessége, mindhárom divisióban előkerül ez a viszony.

Az intellektus birtokbavétele: áldozás és megszegényítés

Katalin legendájának az egyik legsajátosabb mozzanata az ötven bölccsel szembeni győztes vitája. Olyannyira jelentős ez a részlet, hogy többek között emiatt lehetett az egyetemek és tudósok patrónája még nőként is.⁵⁰ A neme és tudása közti ellentét a legendában folyamatosan megjelenik: hiába elismert tény Katalin bölcsessége, női volta mégis megvető megjegyzésekre ad alkalmat mind a tudásán csodálkozó császár, mind a birodalom bölcsei részéről. Az, hogy végül a vitában alulmaradnak a bölcsek egyetlen leánnyal szemben, felettébb gyalázatos dolognak tűnik a császár szemszögéből, holott eleve ő volt az, aki azzal értékelt fel Katalint, hogy ötven emberrel állította szembe őt, és nem csak az egyetlen legbölcsőbbel.

Pelbárt prédikációiban két külön helyen kerül bemutatásra az élettörténet és magának a vitának a bemutatása. A három kódex legendái különbözően közelítenek ennek a jelenetnek az ábrázolásához.

A Debreceni kódex legendája a *Legenda Aurea* vitajelenetét veszi át,⁵¹ amely mindössze az isteni megtestesülést és szenvedést problematizálja. Ezenkívül egyetlen alkalommal tudjuk meg közvetlenül, hogy mit képvisel Katalin: a császárt köszöntve felszólítja arra, hogy az istenek Istenét dicsőítse inkább, valamint beszél Jézusról és a megtestesüléséről.⁵² A legenda során, mikor a szépségére rácsodálkozik vagy a narrátor, vagy a többi szereplő, ugyanez a rácsodálkozás történik meg a bölcsességével kapcsolatban is, de a szöveg erre nem kínál egyéb bizonyítékot.

⁴⁸ Debreceni: „igen nagyon elcsodálkozván az ő nagy belcsességén és testének szépségén” (Uo. 238). „»Oh nemes és gyenyeroséges szűz!«” (Uo. 245). „[H]át nagygyal fényesb és szebb, hogynemmint annakelette” (Uo. 247). Érdy: „elálmélkodék szépségén; alojtván kedég, hogy valaki ételtl italt adott volna öneki” (Uo. 269). Érsekújvári: „Csodálkodom elámulván Te nagy ifjú szépségeden” (Uo. 85). „De ez szépségű orcad, Ki bizonynyal illik hozjád, Jelent téged nemes vérből” (Uo. 93). „S ékességel oly igen szép, Hogy őrajta csodál sok nép. Férfiakat mindeneket Ő lábokról hamar levet” (Uo. 102). „Oh te drágalátus nemes virág! Ki oly vagy mint fényes világ, [...] Mert ha kedvem nekem teszed, És ha en hitömet felveszöd, Hát entülem im ezt veszed: Hogy másod lészsz asszony után, Hozjám veszlek ő kimulván.” (Uo. 147–148.) „Nagy szépségén elámula: Hát ehség őt nem bántotta, De nagygyal szebbé alkotta.” (Uo. 165.)

⁴⁹ Debreceni: „mert en magamat adtam áldott Jézus Krisztusnak jegyesöl: ő az en dicsőségem, ő en szeretém, ő en édesességem és szerelmem; az ő szeremétöl engemet sem hizelkedések, sem kínok meg nem vonhatnak” (Uo. 245). „[M]ert ő az en istenem, szeretöm, őzöm és egyetlen egy jegyesem” (Uo. 249).

Érsekújvári: „Mert en magamat ajánlottam És az Jéusnak Krisztusnak jegyestül adtam, Mert ez ennekem nagy szépségem, És lelkembeli reménységem, És ez ennekem idvességem, És mastani erőségem, Mert ez ennekem szeretöm, És végezetlenly életem.” (Uo. 148–149.) „Mert ennekem en istenem Krisztus Jézus, en jegyesem, Ételte küldé angyalátul” (Uo. 166). „Ez szent hitöt meg nem tagadom, És jegyesemet holtig vallom.” (Uo. 193.)

⁵⁰ Uhrin Dorottya: *Szüzesség – szenvedés – szexualitás. A vértanú szüzek kultuszának elterjedése. = Magister historiae II.* Szerk. Farkas Csaba – Lados Tamás – Ribi András – Uhrin Dorottya. Bp. 2016. 174.

⁵¹ *Legenda Aurea*. Kiad. Madas Edit. Bp. 1990. 298.

⁵² Toldy Ferenc: *i. m.* 237.

Habár az Érdy-kódexből hiányzik a legenda közepe, a prédikációk hűséges fordítása miatt és a Debreceni kódex fordításával való szerkezeti egyezés alapján feltételezhető, hogy Pelbárt első prédikációjának a legendájából közli a disputálást,⁵³ amely néhány sorból áll mindössze. Ugyanakkor a legenda előtti prédikációban, még ha alapvetően Pelbárt második sermójának fordítása is, megjelenik a harmadik sermóból vett vitajelenetet. Katalin a beszédét elkezdve hitvallást tesz, ezt a bölcsék négy pont mentén cáfolják, Katalin pedig mind a négy pontra ellencáfolatot fogalmaz meg különböző késő középkori szerzőkre hivatkozva. A kódex olvasói tehát a Krisztussal való jegyességén túl a bölcsessége megnyilvánulását is megtapasztalhatják.

A verses legenda Pelbárttól és a *Legenda Aurea*tól eltérő vitajelenetet közöl, számos replikával, amelyek időnként egymásba csúsznak, ismétlik egymást, mégis van alkalma Katalinnak arra, hogy megvédje a hitét.⁵⁴ Megszólalásaiból a vitát megelőzően is kiderül a bölcsessége: a remetének azt mondja, hogy azért őrzi meg a szüzességét, mert ezt tanulta bizonyos bölcsék írásaiból, a filozófusokat megelőzően a császárnak is beszél az igaz istenről, Jézusról, Isten természetéről és az általa teremtett világról,⁵⁵ majd a bűnesetről és a megváltásról.⁵⁶

A császár célja a vitával az, hogy ezáltal győzelmet arathasson Katalin felett, és megszegyenítse őt. Habár kínzással is elérhetné ezt, előtte mégis érvekkel akarja legyőzni őt, mindezt nyíltan kimondja az összehívott doktoroknak is.⁵⁷ Ez természetesen lehetetlen, mivel Katalin nem önmagában győzedelmeskedik: biztosítva van a vitában való győzelméről, ahogyan megjelentetik neki a saját és a császárné mártíromsága is. A passióbeli jelenetek mindegyikénél ott a várakozó nép, és az emberek ahelyett, hogy Katalin megszegyenülésének lennének tanúi, inkább ujjonganak a lány bölcsessége, térítése és az imájára bekövetkező csodák miatt, és folyamatosan térnek át a keresztény hitre.

Ahogy a szépségnek is kettős természetét ismerjük meg (valódi-nem valódi), úgy a bölcsességre is igaz ez. Mindaz, ami miatt Katalin a mesterek gyöngyének nevezetett felcseperedése közben,⁵⁸ érvényét veszíti abban a pillanatban, amikor a remete megkérdezi tőle, hogy miért kevélykedik a mulandó dolgok miatt. Az igazi bölcsesség tehát az igaz hit tudományát foglalja magába. A verses legendában ezt először a remete közvetíti, majd a császárral és a bölcsékkel való vitájában maga Katalin. A császárné és Porphyrius megtérítése viszont a mondanivaló kifejtése nélkül történik, illetve a vitézeket az előljárójuk, Porphyrius téríti meg, nem Katalin.

⁵³ Coeperunt autem philosophi arguere, quod impossibile est Deum fieri hominem passibilem. Qualia fuerint argumenta ista et responsiones ac obiectiones, in alio sermone prosequemur. Tam sapienter autem et apertis rationibus Catherina disputavit et omnes eos confutavit, ut penitus muti fierent non invenientes, quid dicerent. (Elkezdtek pedig a filozófusok amellett érvelni, hogy lehetetlen, hogy az Isten szenvedő ember legyen. Hogy milyenek voltak ezek a bizonyítások és válaszok és ellenvetések, egy másik prédikációban fogjuk nyomon követni. De annyira bölcsen és okosságtól világosan tárgyalt Katalin, és őket mind megcáfolta, hogy teljesen elnémultak, nem találván, mit mondjanak.)

⁵⁴ Katona Lajos a bizonyítások természete szerint összeveti Pelbárt és a verses legenda vitajelenetét, lásd Katona Lajos: *i. m.* 40–45.

⁵⁵ Toldy Ferenc: *i. m.* 87–89. t

⁵⁶ Uo. 94–97.

⁵⁷ Debreceni: „Megtettem volna en es, hogy készerejttem volna erével ötet az isteneknek áldoznia; demaga en így itélem jobbnak lenni, hogy ti vetekedéseknek miatta gyaláztassék meg.” (Uo. 241.) Érsekújvári: „Kénnal azt tehetem vala, Hogy öt áldozatom vala, De ez jobbnak teték minékünk, Hogy bölcséktől meggyéztessék” (Uo. 102).

⁵⁸ Debreceni: „dottoroktól nevezeték Geregországnak gyengyének” (Uo. 211). Érdy: „az egész Geregországbeli bölcséknek [...] gyengyeinek mondatik vala” (Uo. 262). Érsekújvári: „Nevezeték tudományban Bölcsességnek szépségének, És mestereknek gyengyének” (Uo. 31).

Nagyjából ugyanez történik a Pelbártot követő két prózai legendában is, annyi különbséggel, hogy itt a vitézek is Katalin hatására térnek meg.

Katalin ezt az igazi bölcsességet próbálja átadni a császárnak a kettőjük közötti számos szóváltás mindegyikében, a verses legendában ezt kéri jutalmul arra az esetre, ha legyőzi a filozófusokat.⁵⁹ A császár azonban elutasító, mert végig a megtörésre és a birtoklásra törekszik. Ráadásul hiába figyelmezteti Katalin, hogy a bölcs ember nem haragszik,⁶⁰ körülbelül a Katalinnal való második beszélgetéstől kezdődően a császár egyre csak haragosabb és dühösebb lesz.⁶¹

A szépség és a bölcsesség koncepciójához hasonlóan az uralkodói pozíció is egy hangsúlyváltáson megy keresztül Katalin megtérését követően. Az apja halála után uralkodónó lesz Katalinból. Mikor a császár elé vonul, ez a pozíciója kompromittálódik, hiszen a császár nagyobb földi hatalommal bír, a lánnyal az ő rendelkezései szerint bánnak. Mégis, minél inkább törekszik a császár a megalázásra, annál inkább nyilvánvaló lesz Katalin ereje, és ez a megnevezésében is tükröződik.

Pelbárt szövege jellemzően Katherinaként vagy szűzként utal a legenda címszereplőjére, a magyar legendákban viszont előfordul az asszony megnevezés is. Pirnát Antal felhívja a figyelmet az asszony szó eredeti 'királynő' jelentésére, és arra, hogy még a 16. században is élhetett ez a jelentés.⁶² A Debreceni kódexben ez nem annyira jellemző, mert ott még (az ilyen értelemben vett) ismétléses szerkezet is előfordul: királyné asszony vagy császárné asszony a császár feleségére vonatkoztatva, a narrátor ezenkívül háromszor említi „szent Katerina asszony”-ként. Az Érdy-kódex legendájában viszont a megtérésig jellemzően „sziz leány Katerina”-ként nevezi meg, a megtérést követően azonban ez átalakul „szent Katerina asszon”-ná, esetenként „sziz szent Katerina asszon”-ná. A verses legendában a megtérésüket követően a bölcssek, a császárné és Porphyrius is asszonyként szólítják meg Katalint.⁶³

Összegzés: mi a legfontosabb?

Katalin legendájában egy előkelő származású, szép és okos szűz megvédi a hitét az őt ideológiailag és szexuálisan is birtokolni akaró hatalmi helyzetben levő férfival szemben: ez a konfliktus képezi a legenda magját. Ebben a konfliktushelyzetben hangsúlyossá válik nemcsak két személy, hanem az általuk képviselt értékrendszer különbözősége, és ez okozza a szövegek összeférhetetlenségét. Azonban nemcsak személyek közötti, hanem intraperszonális konfliktusokra is példát adnak ezek a szövegek.

⁵⁹ „Hogy ha őket meggyőzendem, És hitemre téritendem, Tehát vedd fel te's hitemet, És imádjad istenemet.” (Uo. 108.)

⁶⁰ Debreceni: „Kérlek tegedet, ó császár, hogy ne hagyjad magadat az harragnak meggyőzni avagy megbírni, mert belcs embernek ő szívébe nem kell haragosnak lenni” (Uo. 239). Érsekújvári: „Kérlek azon, császár, teged, Hogy ne birjon harag teged [...] Ne siess megharagodnod, De alkoszik meghallanod, Mert valamit neked mondok.” (Uo. 98.)

⁶¹ Igazán érdekes a császár elkeseredésének és tehetetlenségének a fokozatos ábrázolása, ahogyan ezt a legendák a haragszik ige halmozó ismétléseivel érzékeltetik. A császár így ezeknek a legendáknak az a szereplője lesz, főleg az Érsekújvári és a Debreceni kódexekben, akinek az érzései és gondolatai talán a leginkább közvetítve vannak.

⁶² Pirnát Antal: *Balassi Bálint poétikája*. Bp. 1996. 52. A verses legenda szintén ezt a jelentését vizsgálja meg a szónak akkor, mikor a császár a következőt mondja Katalinnak: „Hogy másod léssz asszony után” (Toldy Ferenc: *i. m.* 148), vagyis a császárné után, ha áldozik az isteneknek.

⁶³ „Ő te nemes kegyes asszony” (Uo. 145), „Ő szent asszony, azon kérünk” (Uo. 158).

A kezdetben szépsége, bölcsessége és uralkodói pozíciója miatt igen előnyös helyzetben levő Katalin szembesül azzal, hogy ezek mulandó értékek, és hogy tudása és uralkodása lányként visszatetszést kelt, lebecsülik. Ugyanakkor elnyeri az igazi szépséget, bölcsességet és királyságot a megtérése által Krisztus jegyeseként, ezeknek elismerése abban is megnyilvánul, hogy a szóváltást, kínzást, kivégzést végignéző nép közül sokan kereszténnyé lesznek. Ezek az értékátmenetek mind a négy vizsgált, egymással kimutathatóan kapcsolatban levő szövegegyesben megjelennek, azonban esetenként Katalinnak más-más szerepe kerül kiemelt helyzetbe.

Pelbárt prédikációi nagyobbrészt a mennyei jegyességre alapoznak, a legenda ismertetését is a szüzesség és a Krisztussal való csodás eljegyzés kapcsán kezdi el, illetve a negyedik sermo záró csodájában Katalin magát mint Krisztus jegyését határozza meg. A passióban nem részletezi a vitát, azt csak a harmadik prédikációban fejt ki. Természetesen a bölcsesség is fontos, de azt tekintve, hogy legtöbbször hogyan utal Katalinra, miről beszél a legtöbbet, mindenekelőtt a többi szüztől őt megkülönböztető Krisztussal való kapcsolata az, ami elsődlegesen szervezi Pelbárt róla szóló prédikációit.

A Debreceni kódex legendája leginkább a narrátori megszólalásokban érzékelteti, hogy mit tart kiemelten fontosnak, követésre méltónak a szent legendájából. Két szempont különösen jellemző a történetre való rácsodálkozások közepette, amellyel a befogadói figyelmet irányítja. Az egyik Katalinnak a jegyessége, ami által kitűnik azon szüzek közül, akikről a szerzőnek ismerete van: „Mert ennél tebbet nem olvasonk, hogy uronk Jézusnak győrés jegyese volt volna, hannem csak ez szent Katerina.”⁶⁴ A másik pedig Katalinnak a lemondása a világi dolgokról, vagyis a világi tudásról és uralkodásról: „Óh mindenható isten! íme az felséges kerályné leányának ő szentséges alázatossága, ez szent szíz hogy megaláza őmagát.”⁶⁵ „[H]ogy ő vala királi nemzetbel, és igen szép vala, kazdag vala, magával szabad vala, úgy élhöt vala miképpen ő akarja vala: demaga mind kazdagságát, szépségét, szabad akaratját megtagadá és megutála az áldott Jézusért.”⁶⁶ Akár ezzel a lemondással is magyarázható, hogy miért nem jellemző a legendára Katalinnak az „asszony”-ként, vagyis királynőként való megnevezése. A kódexet használó apácák számára tehát nem azt volt fontos közvetíteni, hogy nőként is érvényes lehet a tudásuk, a női bölcsességet ábrázoló vitajelenet épp ezért mindössze pársornyi terjedelmű. A hithez való értelmi közelítés helyett az érzelmi vonal érvényesül: a világi szerepekről, pozíciókról való lemondást a Krisztus iránti szeretet teszi érdemessé.

Az Érdy-kódex legendáját többnyire az előtte levő prédikációval együtt vizsgáltam: egyrészt a legenda hiányosságából adódóan, másrészt pedig a kontextus miatt (a prédikáció és legenda összetartozik, nem esetleges az egymásutániségük, hiszen egy tudatos kötetkompozíció részeit képezik). A Karthauzi Névtelen alapvetően Pelbártot követte, a kompiláció és a fordítás sajátosságai folytán mégis észlelhető egy kis változás. A Krisztussal való jegyesség természetesen itt is kiemelt jelentőségű, hiszen a sermo első divisiója arról szól, hogy miképpen szerette Krisztus a szeplőtelen szűz szent Katalin asszonyt minden szüzeknél és szent asszonyoknál jobban,⁶⁷ illetve a legenda záró jelenete a Sabinus püspökkel történt csoda leírása, ahol Katalin magára szintén Krisztus jegyeseként utal. Viszont a bölcsekkel való vita fordítása megjelenik az egyik divisióba besúrvva, ami arányaiban jelentősebb, mint ha Pelbárt négy sermójának tizenkét

⁶⁴ Uo. 216.

⁶⁵ Uo. 226.

⁶⁶ Uo. 253–254.

⁶⁷ *Nyelvemléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*. V. Kiad. Volf György. Bp. 1876. 506.

divisiójához mérnénk egyetlen divisiót; így Katalin tudása is jelentősebb helyet foglal el a prédikáció-legenda egészében. Emellett pedig, főleg a megtérést követően, Katalin megnevezésében leggyakrabban az asszony szó is szerepel, vagyis mintha elismerné a királynői pozícióját.

Egy részlet, amely erősíti a női jelenlétet: a megtérített császárnének egyedül ebben a változatban van neve, Alexandriának hívják.⁶⁸ A név a térítésen túl egy másik kapcsolatot is feltételez a két nő között, hiszen ezt a nevet viseli Katalin származási helye is, ő maga pedig jellemzően Alexandriai Szent Katalinként van megnevezve. A császárné neve bizonyos szempontból mintha megkettőzné Katalin alakját. Kettőjükön kívül az egyetlen női szereplő Katalin anyja, aki nincs megnevezve. Ezzel szemben a számos férfi szereplő közül, és ez mindegyik itt vizsgált változatra igaz, nevet kap Katalin apja, a születését elősegítő tudós, a császár, a császár fővezére, valamint a verses legendában a kerék ötletével előálló tisztviselő is.

Az Érsekújvári kódex verses legendája hosszabb az eddigiéknél, ezért a különböző szerepek ütközésének is nagyobb tér jut benne: Katalin kinyilvánítja, hogy az általa tanultak alapján szívesen akar maradni; a vitajelenetben folyamatosan cáfolja a bölcsüket képviselő szószólót. A házasság elutasítása miatt tehát erőteljesebb az önálló nőként, a vitában pedig a bölcsként való megjelenítése. A hitről való sikeres beszéd következménye a filozófusok, a császárné és Porphyrius megtérése, akik ezután asszonyként szólítják meg, elismerve a magas státusát.

A nőisége, bölcsessége és királynői pozíciója azonban mind csak a kereszténység szempontjából nyer igazi értelmet. Katalin szüzességről vallott eredeti elképzelése mégiscsak házassággá változik, még ha a lehető legjobb is, szóval illeszkedik a hagyományos nemi szerepekről való elgondolásba. A bölcsessége a vitában kerül kifejezésre, erről pedig úgy nyilatkoznak a filozófusok, hogy „Mert mi nem ember szól őtöle, De szent lélek szól belőle”.⁶⁹ Királynőként pedig szintén akkor ismerik el, mikor az apja által ráhagyott királyság dolgaiba már nincsen beleszólása. A kódex apáca olvasói számára tehát mind a nő, mind a bölcs és mind az uralkodói szerep igazán csak keresztényként érvényesülhet. Mindez pedig végképp feloldódik az Istennel való találkozásban, ahogyan Katalin ezt a kivégzésekor a tömegben levő nőkhöz (és áttételesen az olvasókhöz) címezve mondja, hasonlóan ahhoz, amit Jézus mondott a keresztúton őt sirató jeruzsálemi asszonyoknak: „Drágalátos nemes szízek, És kegyelmes asszony népek! Én kénomat sirástokkal Kérlek hogy meg ne bánjátok, Inkább velem vigadjatok, Mert istenemet jól látom: Im engem hív ígyöl, hallom: De sirjátok magatokon, És leendő fiatokon, Hogy kik pogánságban laktok, Nagy kár ha benne meghaltok.”⁷⁰

The Many Roles of Saint Catherine of Alexandria in the Legends of the Debreceni Codex, Érty Codex and Érsekújvári Codex

Keywords: codex literature, 15-16th century, Pelbartus de Themeswar, Saint Catherine of Alexandria, virgin martyr

Pelbartus de Themeswar wrote four Latin sermons on the feast of Saint Katherine of Alexandria, the first sermon also containing the legend of the saint. To a greater or lesser extent, these texts served as a source for the three Hungarian legends of Katherine in the Hungarian codex literature. According to the stories of virgin martyrs, a beautiful and clever

⁶⁸ Toldy Ferenc. *i. m.* 268.

⁶⁹ Uo. 143.

⁷⁰ Uo. 194.

virgin of noble descent defends her faith against a man in a position of power who wants to possess her ideologically and sexually – this conflict is at the core of the legend. Starting from this main conflict, I examine Katherine's role in these three very similar legends, that is, how much she prevails as a woman, as a scholar, as a ruler, and as a Christian, how much these roles become predominant in the three texts as a result of minor changes to the source.